

MASALLARDA ALLEGORIK TIMSOLLAR

N.Abduvaliyeva

Filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

Tohirova Mohidil

FarDU 3-bosqich talabasi

Annotatsiya: *Ushbu maqolada masal matnini tahlil qilishda nimalarga e'tibor qaratish muhimligi Ezopning uchta masali orqali yoritib beriladi. O'quvchiga tushunarli bo'lishi uchun masal va uning tarixi xususida ham so'z yuritiladi.*

Kalit so'zlar: *masal tahlili, hayvon qahramonlar, simvolizm, metafora, allegoriya.*

Antik adabiyotda Ezop masallari juda mashhur bo'lgan. O'z ma'nosidan ko'chirilgan (majoziy) so'z va kinoyaviy iboralar orqali qilinadigan yashirincha tanqidning tili va uslubi Ezopga nisbatan berilib, "Ezop tili" deyilgan va shu ta'bir joriy qilingan.¹ Ezop quldorlik jamiyati sharoitida hukmron doiralarning jirkanch kirdikorlarini ochiqdan-ochiq tanqid qilish ilojini topolmagach, o'zining satirik asarlarini kinoyaviy til va uslubda yozishga majbur bo'lgan. Feodal istibdodi sharoitlarida yashab ijod etgan mashhur rus masalchisi I. A. Krilov ham, atoqli o'zbek masalchisi Gulxaniy ham "ezop tili" da yozganlar. Fransuz shoiri Lafontenning masallari ham mashhur. Alisher Navoiy dostonlarining bir qancha epizodlari, "Sher bilan Durroj", "Kabutar" singari masallari yaxshi xislatlarni tarbiyalashda katta rol o'ynaydi.

O'zbek adabiyotida Sayido Nasafiy, Maxmur, Gulxaniy kabi shoirlar ham Navoiy an'analarini davom ettirganlar, bolalarbop ko'pgina masallar yozganlar. Hayvonlar, parrandalar, hasharotlar, gullar haqidagi majoziy asarlarni bolalar qiziqib o'qiydilar. Mana shu nuqtayi nazardan Sayido Nasafiyning "Bahoriyot" ("Hayvonotnoma) asari ahamiyatlidir. Nasafiyning masallari, axloqiy va tarbiyaviy masalalarga doir fikr hamda qarashlari bolalarning o'qish va tarbiyasida katta ahamiyat kasb etishi bilan birga, ularning kitobxonlik doirasini ham kengaytiradi.

Adabiyotning boy tarixi davomida hayvon obrazlari kitobxonlar tasavvurini o'ziga rom etishda katta rol o'ynagan. Yozuvchilar hayvonlarga insoniy fazilatlarini berish orqali murakkab mavzularni chuqur o'rganishga muvaffaq bo'lganlar va insonning, jamiyatning ahvoli haqida kuchli tushunchalar bera olganlar. Masallardagi hayvonlar obrazi hayajonli va o'ziga xos nuqtayi nazarni taklif qiladi, o'quvchilarga his-tuyg'ular, xatti-harakatlar va ijtimoiy muammolarni keng o'rganishga imkon beradi. Ushbu maqola masallarning ahamiyatini tahlil qilish,

¹ <https://azkurs.org/mavzu-oqish-dasturi-tahlili.html?page=11>

ularning qimmatli saboqlarni o'rgatish qobiliyatini ta'kidlash va ular orqali inson hayotining turli qirralari bo'yicha o'ylantiruvchi sharhlar berishga qaratilgan.

Avvalombor, masal o'zi qanday tushuncha ekanligi haqida bir oz to'xtalib o'tsak. Masal (arab. namuna, misol) didaktik adabiyot janri. Ta'limiy xarakterdagi, aksariyat kichik she'riy, ba'zan nasriy shakldagi asar. Masalda insonga xos xususiyatlar, jamiyatga xos ijtimoiy hodisalar, munosabatlar qushlar, hayvonlar orasidagi munosabatlar va tabiat hodisalari vositasida aks ettiriladi. Mazmuni majoz asosiga quriladi, komiklikning va kinoyaning, ijtimoiy tanqid motivining ustunligi M.ga hajviy ruh bag'ishlaydi. M.ning hikoya qismi hayvonlar haqidagi ertaklar, novella yoki latifalarda yaqin bo'lib, xotimasi, ta'limiy xulosasi maqol, hikmatli so'z va iboralar tarzida bo'ladi.²

Masallarda hayvon obrazlari turli xil rollarni o'z zimmalariga oladilar, ular ko'pincha asosiy mavzularni ifodalaydi yoki muayyan insoniy xususiyatlar va xatti-harakatlarni o'zida mujassamlashtiradi. Masallarga qushlar obrazining ham qo'shilishi nafaqat syujet rivojini kuchaytiradi, balki axloq, o'ziga xoslik va ijtimoiy iyerarxiya kabi mavzularda chuqur mulohaza yuritishga ham sabab bo'ladi. Masallardagi qahramonlar ko'pincha ramz va metafora sifatida ishlatiladi. Ularning xususiyatlari bir necha darajalarda aks sado beradi, bu o'quvchilarga hikoyani shaxsiy va hissiy darajada talqin qilish va unga kirishga imkon beradi. Misol uchun, tulki makr, ayyorlik va yolg'onni, it esa sodiqlik va do'stlikni ramziy ifoda qilishi mumkin. Hayvonlarni timsol qilish orqali mualliflar murakkab g'oyalarni yetkazishlari va o'quvchilar bilan rezonanslashadigan kuchli his-tuyg'ularni uyg'otishlari mumkin, bu esa hikoyani yanada qiziqarli va esda qolarli qiladi.

Masallarda ko'pincha jamiyat tuzilmalari va inson xulq-atvori haqida fikr bildirish uchun hayvonlar belgilaridan foydalaniladi. Hayvon qahramonlari ishtirokida masallar turli ijtimoiy, madaniy va siyosiy muammolarni o'rganib, insoniyat jamiyatining kamchiliklari va kuchli tomonlarini yoritadi. Masalan, Jorj Oruellning Hayvonlar fermasi nomli allegorik novellasi totalitarizmning kuchayishini aks ettiruvchi va hokimiyatning buzuvchi ta'sirini ochib beruvchi qishloq xo'jaligi hayvonlari jamiyatini taqdim etadi. Bunday hikoyalardagi hayvon qahramonlari o'z jamiyatimiz voqeligini aks ettiruvchi ko'zgu vazifasini o'taydi, o'quvchilarni insoniy tabiatimiz va xatti-harakatlarimiz oqibatlarini tanqidiy tahlil qilishga undaydi.

Masallar hayotiy maqsadga xizmat qiladi, yozuvchilarga murakkab mavzular va inson xatti-harakatlari haqidagi tasavvurlarni badiiy yetkazish imkonini beradi. Ular nafaqat o'quvchilarni qiziqtiradi va o'ziga jalb qiladi, balki atrof-muhitni, dunyoni tushunishga zamin yaratadi. Masallar yangi istiqbollarni taqdim etish va ko'plab fazilatlarini ifodalash orqali inson tabiatining murakkab tasvirlarini taklif

² <https://uz.m.wikipedia.org/wiki/Masal>

qiladi va o'quvchilarni o'z hayoti va butun jamiyat haqida fikr yuritishga undaydi. Masallar insoniyatning nozik tomonlarini o'rganish va tushunish uchun noyob platforma bo'lib xizmat qiladi, qimmatli saboqlar va o'ylantiruvchi sharhlarni taqdim etadi va yildan-yilga o'quvchilarning tanqidiy fikrlashini oziqlantirib, o'stirib boradi.

Masallarni tahlil qilish asosan 5 boshqichda olib boriladi:

1. Tayyorgarlik ishlari (bunda masalning xususiyatlari va qaysi sinfda o'qitilishiga mos ravishda ish turlari tanlanadi): a) masal muallifi haqida o'qituvchi hikoyasi; b) o'qilgan masal materialini yuzasidan viktorina (savol-javob uyini); c) o'qilgan masalda qatnashuvchi shaxslar (hayvonlar) xarakteriga xos xususiyatlar haqida suhbat.

2. Masalni o'qituvchi o'qishi (magnitofon yozuvini eshitish yoki film ko'rsatish).

3. Masalning aniq mazmunini tahlil qilish: a) masalning strukturasi va kompozitsiyasini aniqlash (o'qish, reja tuzish va hakazo); b) Qatnashuvchilarning xatti-harakati, fe'l-atvori sabablarini, xarakteriga xos xususiyatlarini tushuntirish (tanlab o'qish, so'z bilan va grafik rasm chizish, savollarga javob); c) Masalning aniq mazmunidan kelib chiqib undagi asosiy fikrni belgilash.

4. Axloqiy xulosa aks ettirilgan qismni tahlil qilish.

5. Hayotda uchragan o'xshash hodisalarga taqqoslash.³

Dastlab, masaldagi hayvon qahramonlarining o'rne va ma'nosi o'rganiladi. Hayvon obrazlari ko'pincha odam qahramonlaridan farqli ravishda turlicha tasvirlangan. Misol uchun, bo'rilar ko'pincha yovuz va zararli sifatida, quyonlar esa aql va ayyorlik timsoli sifatida ishlatiladi. Ushbu tavsiflar masallarning mazmunlari va ta'limotlarini ta'kidlash uchun ishlatiladi. Masalan, Ezopning masallarida baqa obrazidan ahmoqlik va ojizlik timsoli sifatida foydalanilgan. Quyidagi masalni olaylik:

Baqa va Buqa

Ota, debdi kichkina Baqa ko'lmakda turgan katta Baqaga, men shunaqangi bir qo'rqinchli maxluqni ko'rdimki! U tog'dek ulkan edi. Uning boshida shoxi, uzun dumi, tuyoqlari bor edi.

Bolam, debdi qari Baqa, bu bor-yo'g'i chorvador Oqyigitning Buqasi, biroq sen aytgandek katta emas. Bo'yi mendan ozgina baland bo'lishi mumkin. Men ham o'zimni shunaqa katta qilib ko'rsatishim mumkin. Mana, qarab tur. Shunday deb katta Baqa havoni yutib o'z ichiga puflabdi, puflabdi.

U shunaqa kattamidi? deb so'rabdi u o'g'lidan.

Ancha kattaroq edi, deb takrorlabdi yosh Baqa.

Qari Baqa yana o'z ichiga puflabdi va Baqachadan: Buqa shunchalik kattamidi? deb so'rabdi.

³ <https://fayllar.org/mavzu-masalni-matn-tahlili.html>

Kattaroq edi, dada, kattaroq, deb javob beribdi Baqacha. Shunday qilib Baqa chuqur nafas olib, ichiga puflayveribdi, shishgandan shishib ketaveribdi.

Ishonchim komilki, Buqa bundan katta bo'lgan emas, debdi bir mahal shishib ketgan Baqa va shu payt paq etib yorilib ketibdi.

Qissadan hissa: Ortiqcha chiranish belni sindiradi.⁴

Bundan tashqari, ba'zi madaniyatlarda hayvonlarning belgilari ijtimoiy tuzilmalarni, rollarni va dinamikani aks ettirish uchun ishlatiladi. Ushbu tahlil masallardagi ijtimoiy va madaniy xabarlarini tushunishga yordam beradi. Masalan, Ezopning boshqa bir Sichqonlar kengashi nomli masalida o'z davri amaldorlarining faqat takliflar va majlislar bilan cheklanib qolishgani haqida ishora bergan bo'lsa ajab emas:

Mushukning doimiy xavf solishidan tushkunlikka tushgan sichqonlar muammolarini hal qilish uchun kengash chaqirishibdi. Ular birin-ketin bildirilgan rejalarni tahlil qilib, ularni rad eta berishibdi. Oxiri bir yosh Sichqon mushukning bo'yniga qo'ng'iroq osib qo'yishni taklif qilibdi. Qanday ajoyib fikr, deb qichqirishibdi ular, bu Mushuk kelganda qochish uchun juda yaxshi ogohlantirish! Ular bu taklifni zavq-shavq va olqishlar bilan qabul qilishibdi. Shunda keksa bir sichqon o'rnidan turib: Bu rostdan ham juda yaxshi maslahat va, shubhasiz, bizning muammomizni hal qiladi, debdi. Biroq Mushukning bo'yniga qaysi birimiz qo'ng'iroqni ilamiz?! Qissadan hissa: Taklif qilish boshqa, uni bajarish boshqa.⁵

Ikkinchidan, ertaklarda hayvon timsollarining qo'llanilishi ko'rib chiqiladi va ular qanday qadriyatlarni aks ettirishi haqida fikrlar bildiriladi. Hayvon belgilaridan foydalanish ko'pincha masallarning asosiy g'oyalari va mavzusini ta'kidlash uchun ishlatiladi. Masalan, ko'pgina masallarda kabutarlar tinchlik va ezgulik timsoli sifatida foydalanilgan bo'lsa, ilonlar esa yovuzlik va xavf timsoli sifatida tasvirlangan. Bu ramzlar masallarning nasihat va xabarlarini ta'kidlash uchun ishlatiladigan muhim vositalardir. Bundan tashqari, hayvonlar hamda qushlar timsollarining madaniy va tarixiy kontekstlari ko'rib chiqiladi va ular qanday rivojlanganligi haqidagi g'oyalar taqdim etiladi.

Nihoyat, masallardagi hayvon qahramonlarining hozirgi zamondagi ma'nosi o'rganilib, bugungi jamiyatga qanday xabar berishi mumkinligi haqida fikrlar bildiriladi. Masallarning qissadan hissalarini, voqealari ko'pincha universal va abadiydir, shuning uchun zamonaviy davrda ularning mohiyatini tahlil qilish muhim hisoblanadi. Hayvon timsollari va masallardan olinadigan saboqlarni bugungi jamiyatga qanday tatbiq etish mumkinligi, ayniqsa hayvonlar huquqlari, atrof-muhitni muhofaza qilish kabi mavzularda fikrlar bildirilishi o'quvchida ekologik bilimni shakllantirishga ham yordam beradi.

⁴ <https://ertak.uz/masal/ezop/758#more-758>

⁵ <https://ertak.uz/masal/ezop/739#more-739>

Adabiyot nazariyasida masalga liro-epik janrlardan biri sifatida she'riy shakldagi, majoziy xarakterdagi qisqa syujetli asar deb ta'rif beriladi.⁶

Masal kichik hajmli bo'lsa-da, ammo boy mazmunli, tugun, kulminatsion nuqta va yechimi bo'lgan kichik pyesani eslatadi. U biror voqea-hodisani qisqa, mazmunli tasvirlashda ajoyib namuna bo'la oladi. Shu mazmunda, Ezopning yana bir masalini tahlil qilinsa:

Echki va podachi

Podachi adashib qolgan Echkini podaga qaytarib kelish uchun rosa qidiribdi. U hushtak chalibdi, surnay chalibdi. Ammo bularning foydasi bo'lmabdi: orqada qolib ketgan Echki bu tovushlarga ahamiyat bermabdi. Oxiri, podachi unga tosh otibdi, Echkining shoxi sinibdi. Shunda podachi Echkidan bu haqda xo'jayiniga aytmalikni iltimos qilibdi.

Echki shunday deb javob beribdi:

Ey, esi yo'q odam, men indamaganim bilan shoxlarim hammasini aytib qo'yadi-ku!

Qissadan hissa: Kasalni yashirsang, isitmasi oshkor qiladi.

Echki va podachi masali hajm jihatdan kichik bo'lsa-da, unda butun bir hodisa yoritilgan; masalning tuguni mavjud (Podachi adashib qolgan Echkini podaga qaytarib kelish uchun rosa qidiribdi); unda kulminatsion nuqta ham mavjud (Oxiri, podachi unga tosh otibdi, Echkining shoxi sinibdi); yechim (hunda podachi Echkidan bu haqda xo'jayiniga aytmalikni iltimos qilibdi) va xulosa (Kasalni yashirsang, isitmasi oshkor qiladi).

Masal tahlil qilinayotganda, voqea rivojini jonli tasavvur qilish, obrazlami aniq idrok etishda o'quvchilarga yordam berish zarur. Xususan, ularga ayrim epizodlarni so'z bilan tasvirlash, ba'zilariga o'qituvchi yordamida tavsif berish, ishning oxirgi bosqichida rollarga bo'lib o'qish kabilarni tavsiya qilish mumkin. Qahramonlarga tavsif berishda uning xatti-harakati bilan birga, tilning o'ziga xos xususiyatlaridan ham foydalaniladi. Masal matni ustida ishlashda: a) masalning tuzilishi va kompozitsiyasini aniqlash; b) qatnashuvchilarning xatti-harakati, fe'l-atvori, xarakteriga xos xususiyatlarini tushuntirish (tanlab o'qish, so'z bilan va grafik tasvirlash, savollarga javob berish); d) masalning aniq mazmunidan kelib chiqib, undagi asosiy fikmi belgilash; e) krossvordlar, ta'limiy o'yinlar, topishmoqlardan foydalanib, masal mazmuni va g'oyasini o'zlashtirish kabilar muhim hisoblanadi.

⁶<https://fayllar.org/masaldoston-matni-tahlili-reja-masal--kichik-sheriy-bazan-nasr.html>

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Ezop, "Ezop masallari", Yangi asr avlodi-2021.
2. Иван Крылов, "Басни", Эксмо-2020.

FOYDALANILGAN SAYTLAR:

1. <https://uz.m.wikipedia.org/wiki/Masal>
2. <https://fayllar.org/mavzu-masalni-matn-tahlili.html>
3. <https://fayllar.org/masaldoston-matni-tahlili-reja-masal--kichik-sheriy-bazan-nasr.html>
4. <https://azkurs.org/mavzu-oqish-dasturi-tahlili.html?page=11>
5. <https://ertak.uz/masal/ezop/762#more-762>
6. <https://ertak.uz/masal/ezop/739#more-739>
7. <https://ertak.uz/masal/ezop/758#more-758>

